

جامعه‌شناسی نخبه‌گشی

قائم‌مقام • امیرکبیر • مصدق

تحلیل جامعه‌شناختی برخی از ریشه‌های تاریخی
استبداد و عقب‌ماندگی در ایران

علی رضاقلی

نشرنی

فهرست مطالب

گزارشی کوتاه ۷

فهرست مطالب ۱۳

مقدمه ۲۳

ویژگی فرهنگ اقتصادی ایران ۲۹

دوره مغولان و ریشه‌های وابستگی ۳۲

در آستانه قرن شانزدهم ۳۴

حضور اولین دست‌آوردهای صنعتی ۳۶

عدم امنیت ۳۸

وضعیت ایران مقارن با تحولات اروپا ۴۲

تجارت و صناعت داخلی ۴۴

بافت تجارت خارجی و زمینه وابستگی ۴۹

اخراج پرتغالی‌ها توسط انگلیس و ادامه سیاست اقتصاد «درباز» یا

اقتصاد «بدون در» ۵۲

سوابق انتقال تکنولوژی ۵۵

افشاریه ۵۶

زندیه ۵۹

توسعه اروپا در زمان قاجاریه، مبانی و قالب‌های اجتماعی آن ۶۰

فوران اختراع و اکتشاف و مبانی اجتماعی آن ۶۴

از زاویه دید معرفت‌شناسی ۷۰

نهضت عقلانی و بذر تردید در عقاید کلیسا ۷۳

آخرین نماز در بامداد جنگ ۷۷

کشیدن سنگ زیر بنا ۷۷

دنباله فرهنگ ایران در قرن نوزدهم ۸۷

آغاز قرن نوزدهم ۹۱
قبل از قائم مقام ۹۲

میرزا ابوالقاسم قائم مقام ۹۵

نهاد صدراعظمی ۹۶
مالیه ۹۸
سیاست خارجی ۱۰۰
سؤال از فرهنگ ایران ۱۰۳
پس از قتل قائم مقام (ششمین نخست‌وزیر) ۱۰۶

میرزا تقی‌خان امیرکبیر اتابک اعظم (هفتمین نخست‌وزیر) ۱۰۷

آزادی، قانون و امنیت اجتماعی ۱۱۶
شکنجه، ایران و امیرکبیر ۱۱۸
فهم امیر از دانش، وسایل ارتباط جمعی و کتاب ۱۲۷
رسیدگی به وضع مالیه ۱۳۰
اصلاح دستگاه فاسد اداری ۱۳۵
سر و سامان دادن ارتش ۱۳۹
سیاست مذهبی ۱۴۰
سیاست خارجی ۱۴۱
تجارت «دریاز و نیمه‌باز» ۱۴۳
صناعت ۱۴۴
رابطه امیر و مردم و «تمامی کار» او ۱۵۱
بوروکراسی مورد نیاز جامعه صنعتی ۱۵۴
روابط مردم با امیر ۱۵۹
آخر کار امیر ۱۶۳

از امیر تا مصدق ۱۶۷

تمدن غرب بدون دخالت ایرانی ۱۶۸
تجارت خارجی ایران از اوایل قاجاریه تا سال ۱۲۹۳ق/۱۹۱۴م ۱۷۲
حاصل کار را شماره کنیم ۱۷۴
دوران پهلوی ۱۷۸
دولت‌های پهلوی ۱۸۲

مصدق، الگو بردار امیر ۱۸۶
فهم تشکیلات ۱۹۳
کارشناسی ۱۹۵

دستگاه اجرایی مصدق ایلاتی بود ۱۹۸

نیروی بیکار و تنبل و سربار دستگاه اجرایی ۲۰۰

رقم رمق می‌خواهد ۲۰۱

تلقى مصدق از مردم، مشروطه، قانون و دموکراسی ۲۰۳

این مبارزه است که نامش زندگی است ۲۱۰

وزن اشخاص در جامعه به قدر شدائدی است که در راه مردم تحمل می‌کنند ۲۱۲

شهامت و فسادناپذیری ۲۱۴

حمایت از آزادی و رابطه مردم با قانون ۲۱۵

فهم اقتصادی مصدق ۲۲۱

مقایسه واردات تجاری ۲۲۴

ایرانیان همیشه خوب بوده‌اند و همیشه باید خوب باشند ۲۲۵

یادداشت‌ها ۲۳۰

بسیار جدی و اساسی در تمام زمینه‌ها هستند، و هدف اصلی بررسی این کتاب نیز ضمن بررسی جامعه‌شناسانه حاکمیت و رفتارهای اجتماعی، بیشتر بررسی عوامل و موانع برآمدن «نخبگان اصلاح» و رویه نابودکردن آنها توسط هویت‌های جمعی ایرانیان است. در نتیجه ما هم مسئله نخبگان داریم ولی نه به شیوه غرب، بلکه، مسئله بومی است، باید بینیم چگونه برآمدن و فروافتادن آنها انجام می‌گیرد، که در این کتاب خواهید دید. مثلاً یکی از آنها بلایایی است که «نخبگان اصلاح» می‌باید تحمل کنند، در نتیجه می‌توانیم «نخبه‌کشی» را مسئله‌ای جامعه‌شناختی محسوب کنیم، و مورد بررسی قرار دهیم. طرح خود مسئله مهم است، توفیق در پیشبرد روشمند آن چیز دیگری است.

صمیمانه به خوانندگان عزیز این نوشته عرض می‌کنم که این کار، کتابی ژرف و فرهنگستانی به معنی دانشگاهی نیست. وقتی که برای آن گذاشته‌ام و مدارکی که بر آن استناد کرده‌ام و کتاب‌های مرجع قابل استفاده، همه و همه شاید درخور این نباشد که این نام برارنده کتاب باشد، کتاب‌های مرجع قابل استفاده و اسناد مورد استفاده همه به راحتی و غنی‌تر از آنچه آورده‌ام می‌تواند تهیه شود. کاری تاریخی که در شأن مورخین است انجام نداده‌ام، مثلاً آنچه را که در مورد امیرکبیر آورده‌ام به تمامی از چهار کتابی که در خصوص ایشان نوشته شده است استفاده کردم و کتاب امیرکبیر و ایران فریدون آدمیت را مأخذ قرار داده‌ام. همین‌طور در مورد دیگران. پس این نوشته هرگز ادعایی در کاوش اسنادی و روشن کردن و به دست دادن گوشه‌های تاریک تاریخ ایران را ندارد. کتاب را برای کتاب‌خوانهای عمومی و دانشجویان دوره لیسانس علاقه‌مند به مسائل امروز و ریشه‌های تاریخی آن نوشته‌ام، البته نگاهی تحلیلی و نو است و شاید برای دیگر علاقه‌مندان نیز سودمند باشد: یک نگاه و یک کاوش، قرار دادن عدم توفیق اصلاحگران در متن اجتماعی آن، بار سنگین اصلاح را از دوش فرد خاص برداشتن و نهادن آن در متن

اجتماعی خود. قدرت سیاسی را نشان دادن در بستر اجتماعی و نشان دادن بستری که نه عزم و نه آمادگی برای پیشرفت در زمینه‌های سیاسی-اقتصادی-اجتماعی دارد مگر آنچه با فشار تمدن صنعتی بر آن تحمیل می‌شود. کاویدن پاره‌ای از مسائل بنیادی، تنها پاره‌ای در این زمینه، و نشان دادن علل آن تا آنجا که میسر بوده است. نشان دادن پاره‌ای از عوامل پایین بودن بهره‌وری نهادمند ایران که دیگر به انگیزه اقتصادی صرف تقویت نخواهد شد، همچنین سابقه تاریخی شکل نگرش صنعت و عدم انباشت سرمایه و در عوض توسعه دلالتی، نبودن مبانی و مبادی علوم نوین و عدم توفیق نهادمند شدن جدی آنها، نبودن عناصر مقوم نهادهای جامعه مدنی، همه و همه به صورت تاریخی و سریع در ضمن پرداختن به آن بزرگان و ادای دین به آنها.

دست‌نوشته را به دوستانی دادم خواندند، همگی بر آن بودند که نوعی بینش و نگاه در آن است و مرا به چاپ آن تشویق کردند و گرنه خودم عزم آن را نداشتم، این بدان معنی نیست که گناه را به گردن دیگران بیندازم، بلکه به این معنی است که خودم از آن راضی نبودم. آنچه باعث شد که کتاب را چاپ کنم افزون بر نگرش ویژه به تاریخ ایران، یادآوری و خدمتی هرچند کوچک به بزرگانی است که این کتاب افتخار نام آنها را دارد.

این کتاب را سه سال پیش به مناسبتی نوشتم که نقطه‌نظرهای خود را به صورت کتبی به دوستانی ارائه نمایم که تصور می‌کردند با تغییر یک فرد یا چند نفر و به صورت حاضر و آماده می‌توان تحولات عظیمی در ساختارهای اقتصادی-اجتماعی-سیاسی ایران به وجود آورد که خوانندگان خواهند دید که چنین چیزی از تحلیل‌های این کتاب بر نمی‌آید. اصرار داشتم نشان بدهم که در حیات جمعی سیاسی-اقتصادی-اجتماعی ایران، هیچ‌گونه عاملی برای دگرگونی وجود نداشت و هیچ روزنه‌ای که بتواند اندک نور امیدی بتاباند مبنی بر اینکه این ساختار